

Ե Ղ Ի Ա Տ Է Մ Ի Ր Ժ Ի Պ Ա Շ Ե Ա Ն

(Շար. տես Բազմ. 1948, № 11-12, էջ 245)

ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅՆԵՐԸ - ԳՐԱԿԱՆ ՈՒ ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ - ԼԵՋՈՒՍՊԱՅՔԱՐԻ ԻՐ
ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ - ՊՈՌՇԻՐ ՏԵՏՐԱԿՆԵՐԸ - ԹՈՔԱԽՏԻ ՆՇԱՆՆԵՐ

Այն թուականին՝ երբ Տէմիրճիպաշեան
ոտք կոխեց Կ. Պոլիս, մայրաքաղաքին աղ-
գային կեանքը երկու տարուան ընթացքին
բաւական փոփոխութիւններ կրած էր.
Հրապարակի վրայ կը դործէին դեռ զար-
թօնքի սերունդին հին ներկայացուցիչնե-
րէն՝ Գրիգոր Օտեան, Նահապետ Ռուսի-
նեան, Մատթէոս Մամուրեան՝ որ թէեւ
առանձնացած իզմիր եւ նուիրուած իր Ա-
րեւելեան Մամուլին՝ սակայն կը տարա-
ծէր իր ազդեցութիւնը պոլսական դրա-
դէտներու եւ մտայնութեան վրայ. Մինաս
Չերազ եւ Ռ. Յ. Պէրպէրեան, որ երիտա-
սարդ սերունդին կը պատկանէին, հռչակ
եւ համբաւ սկսած էին վայելել արդէն:
Աղգային Սահմանադրութիւնը կը շարու-
նակէր իր եռեփուն զործունէութիւնը, ե-
րեսփոխանական վէճերը կը տաքցնէին
մթնոլորտը հայկական դաւաճներու մէջ
կատարուող հարստահարութիւններու ա-
ռաջը առնելու համար: Ուսումնական
Խորհուրդը կը մշակէր ծրագիրներ՝ ուղ-
ղութիւն տալու համար աղգային դպրոց-
ներուն, հոգալու համար զարգացման նո-
րագոյն միջոցներ, հիմնելու Վարժապե-
տանոց մը եւ մանաւանդ Ակադեմիա մը
(խոշոր բաժնի՝ որոնք կը ջերմացնէին ե-
րեսակայնութիւնները), կը հաստատէր Աղ-
գային Մատենադարանը, ուր պիտի կա-
րենային դիմել ուսումնասէրները: Կրթա-
կան ծրագիրներու զարգացման ոլոր-
տէն զործնական իջան անհատներ՝ ինչ-

պէս Ռ. Յ. Պէրպէրեան՝ որ հիմը դրած էր
իր Գաղտնիքի սեփական վարժարանին եւ
Յ. Գուրգէն՝ Հայկական կրթարանին Օր-
թաղի մէջ. կը կազմուէր զարգացող
Օրթաղի մէջ Արարատեան Ընկերու-
թիւնը, որուն յարած էր նաեւ Մինաս Չե-
րազ, Արեւելեան — Դպրոցասիրաց ընկե-
րութիւնը առեւտրայինութեամբ Յովհան-
նէս Էֆէնտի թորոսեանին:

Կրթական շարժումէն անբաժան դրական
զործունէութիւն մ'ալ վերսկսած էր աւել-
նալ հինին վրայ՝ դաւաճական ոգիի եւ
ներշնչումի նորութեամբ Գարեգին Եսայ.
Սրուանձտեանցի Գրոց բրոցով, Մանանա-
յով, որուն հետեւողներ պիտի ելլէին յա-
ջորդ սերունդին մէջ: Սակայն օրուան ա-
մէնէն տաք հարցը, վիճարանութիւններու
կեդրոնը Լեզուապաշարն էր, յարուց-
ուած Մինաս Չերազի Ընտրողական Գերա-
կանութիւնով: Սա 1873-ին արդէն Վար-
ժապետական Ժողովին մէջ դրած ու ջերմ-
օրէն պաշտպանած է նոր աշխարհաբարի
մը հարցը, հիմնուած ըստ իրեն ամենա-
պարզ օրէնքներու վրայ, որ սակայն իրա-
կանին մէջ դրաբարեան ձեւերու տիրապե-
տութեան տակ կը մնար եւ միայն Սեռա-
կաններու Ի-ի վերածումով ո՛չ միայն դո-
յական անուններու, այլ նաեւ անորիչ
դերբայներու վրայ՝ տարօրինակ միօրի-
նակութեամբ մը տաղտկալի դարձուցած
էր: Գաղափար մը տալու համար այդ լեզ-
ուն կ'արժէ որ հոս տամ նմոյշ մը.

«Պիտի դայ մի դար ուր մայրերը զինուորներին
պիտի յաջորդեն եւ մատենները սուրբերին, մի
դար ուր թնդանթները ժայռեր փշրելի կամ թան-
գարաններ զարդարելի պիտի դործածուին, բեր-
դերը եւ աշտարակները դիտարանի պիտի փոխ-
ուին, եւ նաւատորմիղները ուսումնարանի պիտի
վերածուին»:

Ուսանողներ, այդ դարերի մեսիան մի թեւ ալ
ի ձէնջ կ'աւելակէ, որպէս զի շուտ հասնի: Մեր
հայրերը օտար ազգերի սուրբերին հետ մրցեցան,
մեք նոցա քայլերին հետ մրցիմք: Ո՞չ ապաքէն
մրցումը առաջդիմութիւնի խթան է:

Մրցիմք ուրեմն, օրիորդներ եւ պատանիներս,
մրցիմք մեր մէջ՝ մարդկային ազգին շատ սպաս
հարկանելի մասին. նախանձիմք նմա որ աւելի ի
մէնջ օգտակար կը լինի ժողովուրդին, եւ այս
նախանձը դրէ՛ք ըզ մեզ նորա փառաւոր քայլերին
ըզ հետ պնդիլ, եւ հասնիլ անցնիլ՝ թէ հնար է.
եւ մինչ մեք իրար անցնիլ կը ջանամք, ահա
Մարդկութիւնը իւր նպատակին հասնիլի համար
մի քայլ միայն ունի» (Գրակ. փորձեր. էջ 41-42):

Մինաս Չերազ յանդուգն եւ խանդավառ
իր դիւտով՝ կը դործադրէր իր լեզունին օ-
րէնքները 1874-ին Գրական Փորձեր, եւ
1876-ին հրատարակած Ազգային Դատարա-
րակութիւն հաստորներուն մէջ: Չերազ ան-
տեղիտալի մնաց բոլոր հակառակորդներու
դէմ, ու կարծես նոր աշխարհաբարի դա-
տը անձնաւորութեամբ ըլլար իր մէջ, մանա-
ւանդ յետ մահուան Նահապետ Ռուսի-
նեանի, կը դրէր, կը խօսէր, կը փաստա-
բանէր կորովի եւ անյողողդ՝ զարմացը-
նելու աստիճան Գրիգոր Օտեան մը որ
Ազգային Դատարարակութիւնը դրքին հրա-
տարակութեան առթիւ Առ Հեղինակն ուղ-
ղած իր նամակին մէջ կ'ըսէ հետեւեալը.

«Շատ նախապաշարումներ փարատե-
ցան... դրաբարի նախապաշարումը դեռ
կանգուն կը կենայ. եւ դեռ երէկ Պոլսոյ
վարժապետները բոլոր՝ ժողով կազմելով
դու միայն գտնուեցար որ պաշտպանեցիր
աշխարհաբար: Հարկը էին որ խօսեցան
քեզի դէմ: Իրօղութիւնը քու կողմը էր,
քու կողմը ձգեցիր նաեւ տաղանդն ու
խանդը. եւ անոնք որ չը համոզուեցան
խօսքերով՝ սակայն զարմացան քու վը-

րադ: Վէճը կը շարունակես տակաւին մի-
եւնոյն անյողողդ արիութեամբ. ո՛ւր էր
թէ զգայիր եւ կանուխ թէ հափաւորու-
թիւնը քան զայլ ամենայն հաւաստի է դը-
րաւական ամէն բարոյական յաջողու-
թեան»:

Գրիգոր Օտեան իր ուղղատես, իր քն-
նադատ ակնարկը գովեստի երկդիմի բա-
ռերուն խառնած, կը յորդորէր Չերազը
հափաւորութեան, բայց ան տարուած
կուրօրէն իր տեսակէտէն չտեսաւ ճշմար-
տութիւնը՝ որ ի միջակի կը կայանայ
խորշելով հափազանցութենէ:

Պոլսոյ դրադէտները այս տաք բանավէ-
ճով դրադած էին՝ երբ վերադարձաւ Ե-
ղիա Տէմիրճիպաշեան Մարսիլիայէն, եւ
միամտութեամբ ու դպրոցական դասընկեր
մը պաշտպանելու նանրամտութեամբ մը
կարծես դարձաւ ջատագով Ընտրողական
Ֆերակաւութեան: Իրեն պէս առեւտուան մը
համար համակիրներ եղան այս նորութեան
Բիզանդ Քէչեան եւ Հրանդ Ասատուր՝ որ
այդ լեզուով հրատարակեց Պատանեկան
ճիւղներ, Սահմանադրութիւն եւ Հայ
ժողովուրդն տետրակները. սակայն մինչեւ
1881 թուականը:

Տէմիրճիպաշեան բուռն պայքարի դուռը
բացաւ իր բարեկամի կողքին, աւելի մո-
լեանդօրէն քան ինքը Չերազ: Բայց չյա-
ջողեցաւ երբեք ընդհանրացնել ընտրողա-
կան քերականութեան վարդապետութիւ-
նը, որ արդէն ինքնին հակառակ ողջմը-
տութեան եւ ճաշակի, բնականօրէն կը վի-
րաւորէր լուրջ եւ լեզուագէտ դասակար-
գը: Եղիա ջերմօրէն ինկաւ հարցին վրայ.
Իր առաջին յօդուածը Պարտ եւ Մարտ
(ինչպէս Չերազին Գրիչ եւ Սուր) զինուո-
րական եւ պայքարողական բնոյթով՝ մեր-
ժուեցաւ «Մասիս»ի Խմբագրութենէն, ու-
րուն հետեւանքն եղաւ գծումով Կ. Իւթիւ-
ճեանի, թերթին տնօրէն-խմբագրապետին
հետ: Հիւրասիրութեցաւ միայն «Փունջ»ին
մէջ, սակայն ան ալ տեղ չտուաւ երկրորդ

յօղաւածին որ Ղուկաս Պաղաղարեանի դէմ (Արշալոյս Արարատեանի խմբագրապետին) ուղղուած էր: Ուրիշ թերթերու զիմուներն ալ ապարդիւն անցան, «Մանգոլմէի Էֆքեար», «Նոր դար», «Լրագիր» չբացին իրենց էջերը: Դիմեց Պարոնեանի «Թատրոն»ին աղաչանքով եւ սպառնալիքով որ եթէ «Կիսկուի Թատրոնն ալ մի հալածական գրադէտի դէմ, պիտի հրաժարիմ յայնժամ գրական ասպարէզէն, բողոքելով լո՛ւն ներկայ ընդհանուր խմբագրութիւնին դէմ: Եւ պիտի մխիթարուիմ մտածելով թէ մարդի որդին չ'ունէր մի տեղ ուր զնէր իւր գլուխ» (Նոր Կեանք):

«Մասիս»ի, ինչպէս նաեւ «Արշալոյս Արարատեան»ի մերժումները պատճառ կ'ըլլան որ Եղիա յարձակողական մը պատրաստէ Կ. Իւթիւճեանի եւ Ղ. Պաղաղարեանի դէմ, որ բնականաբար չընդունուելով ոչ մէկ թերթէ՝ պիտի մնար երկարատեան գլորոցին մէջ, մինչեւ 1879 թուականը, երբ որոշումը կու տայ առանձին պրակով մը հրապարակ հանելու, կարծելով թէ այդպիսի կարեւոր հարց մը միշտ կը պահէ իր այժմէութիւնը: Այդ պրակը կը կրէր Նոր Կեանք տիտղոսը, իբրեւ նոր դարաշրջանի մը սկզբնաւորութիւնը, որ վանելով նախապաշարումները կը կարծէր բանալ հայ լեզուի պատմութեան նոր էջ մը: Ողջամիտ ու ճաշակի տէր գրադէտներու ընդդիմութիւնը այս նորութեան դէմ ուժգին էր արդարեւ, մանկական ձեռնարկ, տղայամտութիւն կ'որակէին զայն. այդ ընդդիմութեան դէմ կը բողոքէ Եղիա հոն թէ. «հայհոյանքներ եւ կոռւիւներ բարձրացան նորոգիչին դէմ, եւ ազդի տըղէտ մասն, ընդհանրապէս մոլորումի ենթակայ, ճշմարտութիւնի ուխտագիր թըշնամիներին հետ միացաւ ճշմարտութիւնի անձնուրաց ակոյցեանին դէմ: Ընտրողական դպրոցի գեուհաս հիմնադիրն (Չերազ), որ հազիւ հրաժեշտ տուած էր ու-

սանօղի խաղաղ կեանքին, մի կատաղադունդ բանակի դէմ դռնուեցաւ յանկարծ: Արդ զինուեցաւ Գրիչով եւ Սուրով — եւ «անյողողդ արիութեամբ» վկայեց Օտեան. Գրիչն մոլորեալի համար, եւ Սուրն մոլորիչին դէմ»: (Նոր Կեանք, էջ Ը.)

Մոլորեալը ինքնին Տէմիրճիպաշեանն էր այս պարագային, մանաւանդ թէ զո՞ւ մը մոլորութեան՝ զոր յետոյ պիտի ուրանար, սակայն դեռ չէր տեսներ իր սխալը: Հարցը գրաբարեանի եւ աշխարհաբարեանի շուրջ չէր որ կը դառնար, այլ այն արտառոց ընտրողութեան՝ զոր կատարած էր Չերազ, տակաւին երիտասարդ եւ անփորձ, տարուած մի միայն լեզուն դիւրացնելու միջաւանջէն, առանց ճաշակի եւ մաքրութեան տեսակէտները նկատի առնելու, ստեղծելով խառնուրդ մը դրարար ձեւերու նոֆօֆ, ի ձեռք, ոչր (դերանուններու մէջ), կ'անկնի, կ'ուսնի, նստիլով, խօսիլի (բայերու եւ դերբայներու մէջ) եւ դեռ կարգ մը խորթ եւ այլանդակ ձեւերու որդեգրումով, որոնք չէին կրնար ներդաշնակել ու զեղեցկացնել աշխարհաբարը: Տէմիրճիպաշեան չ'ըմբռներ որ հարցը աշխարհաբարի կաղմաւորման եւ կամ դպրոցներու մէջ դրարարի տեղ աշխարհաբարի մուտքին հակառակի մը չէր երիցադոյններու եւ փորձառուներու կողմէն, այլ իր եւ Չերազի կատարած եւ պարտադրած ընտրութեան դէմ: Ոչ ոք հինքէն եւ ժամանակակից հայագէտներէն կը ժխտէր թէ լեզու մը ենթակայ է յեղաշրջումի, հետեւաբար բոլորովին ընդունայն տեղ իրեն ապացոյց եւ թիկունք կ'առնէր Լիդուէն, որ Փրանսերէն լեզուի դարերու ընթացքին մէջ կրած փոփոխութիւնները արդարացնելու համար կը համատեք լեզուն զործարանաւոր մարմնի մը որ կ'ապրի, կը յեղաշրջուի, կը դարձանայ. բոլորովին ընդունայն տեղ կ'ոչ կ'ընէր Ֆրանսուա Պոբլին եւ կամ Մաքս Միլլերին, որ համեմատական լեզուաբա-

նութեան ջատագովներն եղած են եւ կատարած այնքան զմայլելի ուսումնասիրութիւններ:

«Նոր Կեանք»ի վերջին էջերուն մէջ Տէմիրճիպաշեան ենթադրելով որ յաղթահարած է այլեւս մտքերը եւ համոզած հակառակորդները, վերջին առարկութիւն մ'ալ ուղեւոր լուծել՝ կը զնէ սա հարցումը:

«Պիտի ըսէք. ո՞րքան հայ, ա՛յնքան աշխարհաբար. ո՞ր է ճշմարտութիւնն. ուղղախօսական թէ ծոխօսականն, — զի ծոխօսութիւն է Նեոփիլոսոփիան:

Ոչ ոք իրաւունք ունէր, ոչ ոք ուղիղ ճանապարհին մէջ էր մինչեւ այն վայրկեան, ուր մի քսանամեայ երիտասարդ, զօրավար ծնած, իւր հօր վսեմագործ աջի մէջ առաւ ժողովրդական լեզուն, եւ կը վերընծայէ զայն այսօր հայ ժողովուրդին, ուղիղ, ներդաշնակ եւ դիւրուսոյց, որպէս կը տեսնեմք զայն Միքսա Չերազի Ազգային Դաստիարակութիւն-ին մէջ:

Ընդունեցէք, պարոն, ընտրողական աշխարհաբարն, զի կ'ընդունին զայն տրամաբանութիւնն, ներդաշնակութիւնն եւ անտեսութիւնն, զի կ'ընդունի զայն տասններորդ դարն:

Ընդունեցէք ընտրողական աշխարհաբարն, որ մի Սահմանադրութիւն ունի, եւ որ միայն արժան, միայն յարմար է մի սահմանադրական ազգի:

Ընդունեցէք ընտրողական աշխարհաբարն, զոր շատերի հետ ընդունած եմ եւ ալ:

Այլ պիտի արհամարհէք իմ հաւանում, որպէս արհամարհեցիք իմ «մանաւոր կարծ»։ Բարեբախտաբար, ձեզի պէս չ'են մտածեր պ. Լիդուէ, Չերազ եւ Տէր Սարգսենց»։ (Նոր Կեանք, էջ 52-53):

Առարկութիւնը լուծուած է Տէմիրճիպաշեանէն՝ շատ միակողմանի ոճով. Ma gister dixit-ի գրութիւնն է որ կը կրկնէ ան, առանց մտածելու որ լեզուի ձեւերուն կաղմութիւնը եւ մանաւանդ ընդհանրացումը միայն քանի մը տարիներու զործ չէ, այլ քանի մը տասնեակ տարիներ, չէ, այլ քանի մը տասնեակ տարիներ, չէ, այլ քանի մը տարիներէ որպէսզի նոյնիսկ դար մը հարկաւոր է որպէսզի յեղաշրջումը կատարուի շատ բնականօրէն եւ ունէր իր նիւթին եւ իր տեսակէտին մէջ, զանազան մը: Վերի մէջըբերումին մէջ գրուած ուղղախօսականն ակնարկութիւն

է Նահապետ Ռուսինեանի Ուղղախօսութեան, որուն ծրագիրը (արդէն անգործադրելի՝ արտառոց ըլլալուն) Չերազ մանկական մեծամտութեամբ մը ուղեց վերանորոգել իր քմահաճ դիւտերն եւս վրան բարդելով եւ զնել հասարակութեան առջեւ իրբեւ ուղղախօսական, յաւակնութեամբ մը որ ներելի չէ լուրջ մտքի մը, համարելով իր ներկայացուցած ձեւերէն դուրս զործածուածները՝ ծոխօսական: Այս մտայնութեան պաշտպան հանդիսանալով Տէմիրճիպաշեան կը կրկնէր այն սխալը թէ լեզուն տէրը, լեզուի մը ըստեղծիչը՝ գրադէտն է եւ ոչ ժողովուրդը: «Մասիս»ի ուղղութիւնը եւ յետոյ «Արեւելք-Հայրենիք»ի ուղին շատ աւելի ժողովրդական դժով, որ կ'օգտուէր ժողովուրդի եւ գաւառական բարբառներու հարուստ հանքերէն ու գրական ճաշակի մը բովէն անցնելով կը դառնէր, կը մաքրագործէր զանոնք գրական հայերէնի բարձրացնելու համար, — ճշմարտապէս ողջմտութեան, ներդաշնակութեան ճամբան էր եւ ոչ թէ Տէմիրճիպաշեանինը եւ Ընտրողական Քերականութեան բռնած ընթացքը, բոլորովին հակառակ ներդաշնակութեան եւ տրամաբանութեան: Վասնզի Չերազի տրամաբանութեան լոյսին տակ երկնուած կիրարկելի ձեւերուն ընտրութիւնները երբեք չ'են զոհացներ ոչ ճշմարիտ մարդկային տրամաբանութիւնը եւ ոչ ալ գեղարուեստական ճաշակը: Տէմիրճիպաշեան կ'ուզէ որ հակինք իր ընտրողական աշխարհաբարին, որովհետեւ սահմանադրութիւն մ'ունի՝ հիմնադրին կանոնադիրքը. կ'ուզէ որ հակինք իր ընտրողական աշխարհաբարին, որովհետեւ ինքը զայն ընդունած է, որովհետեւ Լիդուէն, Չերազ եւ Տէր-Սարգսենց զայն կը քարոզեն: Լիդուէ ե՞րբ մեր աշխարհաբարի մասին կարծիք յայտնած է. Լիդուէ իրաւունք ունէր իր նիւթին եւ իր տեսակէտին մէջ, բայց ոչ Եղիայի դատին ի նպաստ: Տէր

բառն մէջ մի լճիւռ է, եւ որոնք միասին Վիեննայի ամբողջ վանքը կ'արժեն» կ'ըսէ Տէմիրճիպաշեան. Սրապիտն Հէքիմեան մը՝ հաւատար սիրելի ինը մուսաներու միանգամայն, որուն առջեւ բնութիւնը զաղտնիք չունի, Հիսարլեան մը՝ որ իր քննութեան մէջ «խորն, աւելի խորն» երթալու, Յակոբ Ոսկան՝ պատրաստուած միտք, ծանօթ եւրոպական աշխարհի եւ գրականութեանց, ինքն ալ ինչպէս նախորդը, եթէ գրադատէին՝ կատարեալ զըրազատումներ պիտի արտադրէին. Միւրտիչ Աճէմեան, Գրիգոր Չիլինկիրեան եւն. դեռ ուրիշներ, բոլորն ալ իր ժամանակակիցները, կիսովին նուիրուած ամէնքն ալ գրականութեան, յաճախ լաւագոյն ուժերնին վերադարձնելով կեանքի պայքարին, ընտանեկան հոգեբուն:

Եղիայի այդ «Ժողովրդական Փորձը» որ նախարան էր միայն կամ աւելի ուղիղ՝ Նախարանին առաջին մասը, ցնցեց պոլսահայ գրագէտները, իր վրայ հրաւիրեց բոլորին ուշադրութիւնը, Կ. Իւթիւճեանն անգամ դարձաւ աւելի մօտիկ հանդէպ այդ արտառոց տաղանդին, որ թօթափելով իր վրայ պարտադրուած լեզուական նորազանգութեան դայթակղութիւնը, սկսաւ պատկանելի դարձնել մտքին կորովը: Մասին կը յայտարարէր այնուհետեւ որ հրատարակուած գործերէն օրինակ մը թերթին եւ օրինակ մ'ալ Մասիս-ի գրադարացուց յոյսերը Կ. Իւթիւճեանին արդէն 1880-էն սկսեալ՝ ստանալով իր ոչինչ գրաւարձը շատ դժուարաւ եւ ստէպ երկար սպասումներով խմբագրատան մէջ. այդ թուականին կապուած է նաեւ աշխատակցութեամբ «Թէրճէմանը Էֆքեար»ին, որուն խմբագրատեղաւ աւելի ազնուօրէն կը վարուէր հետը, առանց յապաղումի վըճարելով ամսական քանի մը ոսկին: Հրապարակագրական մամուլը կը բանար այսպէս իր դռները ու Եղիայ կը դադրէր իր

յեղաշրջական գաղափարները ամփոփելու աշխատել տառապաղին ճիղերով առանձին գրքոյկներու մէջ, որոնցմէ են բացի յիշատակուածներէն Կրքական Խնդրոյն վրայ թուղթ առ Պատրիարքն Հայոց Ներսէս Վարժապետեան (1880), Շրջագայութիւն մը իմ քաղիս մէջ (1880), Հատընտիր քերթուածք (1880):

Ձերադի կողքին մղած իր լեզուապայքարը, ազգային թերթերէն իր արտադրումը, եւ «Մասիս» ու «Թէրճէմանը Էֆքեար»ի մէջ իր գտած ընդունելութենէն վերջ կատարած տենդաղին աշխատանքները՝ հոգալու իր ողորմելի օրասահիկը, խախտած էին իր արդէն տկարակազմ առողջութիւնը. 1880-ին սկսած էր արիւն թքնել ու թոքախտաւորի նշաններ ցոյց տալ⁽¹⁾: Հակառակ բժիշկներու յանձնարարութեան՝ ան կը շարունակէր աշխատել՝ վասնորի ստիպուած էր աշխատել, իր ուսերուն վրայ ծանրացած ըլլալով թըշուառ մօր մը կեանքը՝ յետ իր հօրը եւ յետոյ նաեւ կրտսեր եղբոր Պողոսի մահուն: Այդ պայմաններու տակ բնականաբար իր մտային առողջութիւնն ալ շատ պիտի կրէր: Արդէն առ Ներսէս Պատրիարքն ուղղած նամակը կը թակն հարցին համար՝ արտառոցութեան յատնի նշաններ կը պարունակէր. տեսակ մը արտակերպութեան նշաններ՝ որով ծիծաղելի եւս կը դառնար հասարակութեան աչքին: Նոյն տարւոյն Ռօպերթ Գօլէճի ամսվերջի հանդէսին մէջ իր անհրաւէր կատարած ճառախօսութիւնը կու գար վերստին փաստելու մտային անառիկ շեղումը:

(1) «Պէշիկթաշէն հետի կ'երթայի Պոլիս, ուր շատ անգամ Մասիս-ի Տնօրէնին ետեւէն կը պտըտէի կամ իրեն կը սպասէի մինչեւ իրիկուն, եւ երեկոյեան ձեռնուռնայն կը վերադառնայի նորէն հետի անձրեւին եւ ապա ձիւնին տակ: Գիշերն արտասուելով եւ արիւն թքնելով յօգուած կը զըրէի Մասիս-ի եւ Թէրճէմանի համար» (Իմաստ եւ Գրակ. Շարժում):

Աղքատիկ ու հիւանդ կեանքի այս քաշկըւտումը ատեն մը կը բարւոքի կարծես երբ 1882-ին մէկ քանի դասեր կը սկսի աւանդել ազգային դպրոցներու մէջ, երբ մանաւանդ կը նշանակուի տնօրէն Բերայի վարժարաններուն, եւ Օրթագիւղի Հայկական Կրթարանին մէջ՝ փրկիստիայութեան ուսուցիչ: Եղիայ իր բոլոր արտառոցութեամբը հանդերձ գրաւիչ կողմեր ունէր, կը փնտռուէր հայկական շրջանակներու մէջ եւ ստէպ կը հրաւիրուէր բանալու եւ բեմախօսելու այլեւայլ առիթներուն, զլիաւորապէս դպրոցական հանդէսներուն: Պէշիկթաշէն⁽²⁾ թաղական կ'ընեն դիրքը. 1880-ին կ'ընտրուէր արդէն երեսփոխան Սթենիա-Եէնիքէօյի թաղային միութիւններէն. բայց կը հրաժարի փութով. նախ՝ որ բերում չէր դղար քաղաքական գործունէութեան եւ երկրորդ՝ վերաւորուած էր խօսք տրուած չլլալով իրեն ժողովին մէջ ի նպաստ Վարժապետեան պատրիարքին (Մասիս, 1882 Հոկտ. 1-13):

Եղիայ կը սիրէր ազմուկէ աւելի աշխատանքն ու գրականութիւնը: Իր ձկնորմէնէր հիմա ձեռնարկել պաշտօնապէս սեփական թերթի մը եւ կապել ինքիւնքը հրապարակագրութեան:

Հ. ՄԵՍՐՈՊ ՃԱՆԱՇԵԱՆ

(Շարունակելի)

(2) Տէմիրճիպաշեանի մնայուն բնակավայրն եղած է Պէշիկթաշ, ուր նախ անցուցած է իր մանկութիւնը քահանայ մեծ հօր Տէր Յովհաննէսի տան մէջ, եւ ատեն մ'ալ Եէնի-Գիւղ՝ միւս մեծ հօր Գալուստ Աղայի եւ Ենովք հօրեղբորը տուններուն՝ մօրը ստիպումին վրայ կը փոխադրուին Հասգիւղ, ուր կը յաճախէ Ներսէսեան վարժարանը: Հասգիւղի մէջ հօրը մահէն վերջ շատ անընդամենը մը մնացած էր, որ չէր բաւեր իրենց սպրուստին: 1881-ին կարճ տեւողութեամբ համար փոխադրուած է Գատրիւղ, բայց յետոյ կրկին վերադարձած Պէշիկթաշ, ուր կը մնայ մինչեւ 1885 թուականը:

Վ Ա Ր Ժ Ա Պ Ե Տ Ի Ս

Այս մըտքերու մըշակն էր ան ժըրալան, Եւ սըրտերուն մեր դարբին. Բիբերուն մէջ աշխարհ մ'ունէր մոգական, Խանդերու ծով մ'էր հոգին:

Աստղեր ջահեց երկընքիս մէջ պարմանի,
Ըրաւ սէրն ալ արշալոյս,
Եւ հըրաշող սերմեր ցանեց ճաճանջի,
Ակունքերուն մէջ հոգւոյս:

Հոն խայտալով իր շունչին տակ կենարար,
Ծըլան վարդերը սիրոյս,
Լուսացընցուղ իր մասներով քնարահար,
Քակեց ծրարը խոկերուս:

Ան հոսեցուց երակներուս մէջ տըխեղծ
Ամպրոպներու աւիւնէն,
Ու մտածումիս վիշերուն մէջ ջըրվէժեց,
Արշալոյսի արիւնէն:

Խիզախօրէն մըխեց մասն իր լուսացայտ,
Ապագայիս մէջ մըլձին,
Ու ցոյց տըլաւ՝ ուղիներով արժախայտ,
Աճը լոյսին, բերկրանքին:

Եւ չեթ առ չեթ երակին մէջ գրչիս նուրբ,
Լեցուց շողի արցունք վառ,
Որ երբ շարժեմ ես զայն սըրտով ալեծուփ,
Յորդին բառեր հըրատառ:

Սըրտիս անթել քնարին վըրայ, գեղաշար
Լարեր կապեց տըրմասոյդ,
Որ երբ զարնեմ զայն մասներով դաւկահար,
Փըրփրին երգեր մըրըկայոյդ:

Եւ քանգակեց ճակտիս վըրայ անալի,
Վըշտին գաղանիքը անափ.
Լուսափետուր թեւեր տըլաւ կարօտի,
Հայրենիքիս սիրատարփ:

Ո՛հ, ան քամեց, քամեց սիրտն իր բոցավառ,
Հոգւոյս ճրագին մէջ անձկաւ,
Եւ յամբօրէն ցայգերու պէս անբարբառ,
Ներաշխարհըս արթընցաւ:

Օրհնեալ ըլլայ վէճ մըշակն այս հանճարի,
Յաւերժաշող փառքերով,
Եւ երբ չըքնաղ իր վերջալոյսը հատնի,
Թաղուի լոյսի պատանքով:

Հ. ԵՓՐԵՄ ՏԵՐ-ՂԱԶԱՐԵԱՆ